

četiri studije solidna su podloga za kontinuitet budućih istraživanja. Sve četiri studije koriste se studentima društvenih znanosti, poglavito sociologije, u seminarskoj nastavi kao literatura za analizu socijalnih promjena hrvatskog društva.

Iz ovog kratkog prikaza vidljivo je da se radi o vrijedim i originalnim empirijskim studijama, utemeljenim na solidnom autorskom poznavanju teorijske literature i njezine istraživačke primjenjivosti u operacionalizaciji istraživanja na hrvatske prilike. Već sama činjenica da je u našim okolnostima financijske insuficijencije istraživačkim projektima ona napisana zaslužuje puno opravdanje tiskanja ali i pozornost studiranja dobivenih rezultata.

Nedvojbeno je da su se neki istraživači srednjeg i mlađeg naraštaja znanstveno uspješno prihvatili jednog od ključnih razvojnih pitanja društva. Tako će, vjerujem, nastaviti jer su započeli sustavno istraživati bitne aspekte potencijala znanstvenog i tehnološkog razvoja – znanstvenike i menadžere – u aktualnom trenutku transformacije hrvatskog društva krajem 20. stoljeća. Iz toga može biti samo korist za društvo.

Njihov empirijski rad i zaključci nisu samo presjek stanja jednog trenutka u kojemu je istraživanje provedeno (što se obično dobiva anketom), nego mnogo trajnija podloga za kontinuirana sociološka istraživanja i moguće usporedbe s kasnijim istraživanjima. Iz toga je nedvojbeno korist za sociološku znanost.

Ivan Cifrić

Richard Sennett

THE CORROSION OF CHARACTER

The Personal Consequences of Work in the New Capitalism

W. W. Norton and Company, New York/London, 1998, 176 str.

Suvremene tehnoekonomske promjene (kompjuterizacija, minijaturizacija, informatizacija, mondijalizacija, fleksibilizacija itd.) ponovo dovode u središte pozornosti problem ljudskoga rada. To staro pitanje socijalne teorije i sociologije, koje je svoju osobitu relevantnost zadobilo u razdoblju industrijske modernosti, danas se više ne može tematizirati u terminima klasičnog industrijalizma i njemu primjerene sociološke analize. Stoga sve novije analize rada istodobno svjedoče ne samo o promijenjenoj tehnoekonomske stvarnosti nego i o značajnim pomacima sociološkog pojmovlja koje se bavi ljudskim, subjektivnim konzekvencijama tako promijenjene »radne zbilje«. Taj je tip analize posljednjih godina došao do izražaja u brojnim socijalnoteorijskim djelima, ali su najrječitiji, gotovo bestsellerski renome postigle dvije knjige: *Kraj rada* Jeremyja Rifkina i *Sadašnja bijeda, moguće bogatstvo* André Gorza. Njima se, s podjednakim odjekom i renomeom, pridružuje i knjiga Richarda Sennetta *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism* (Rastakanje karaktera. Osobne konzekvencije rada u novom kapitalizmu). Našoj teorijskoj javnosti Sennett je poznat po svojoj knjizi *Nestanak javnog čovjeka*, koja je 1989. godine objavljena u nakladi zagrebačkog Naprijeda. Pored toga, on je autor još nekoliko djela, primjerice: *Autoritet, Obitelji protiv zajednice, Upotreba nereda* itd. Sennett predaje sociologiju na London School of Economics.

Rastakanje karaktera zaista je uspješna knjiga. Tri su je ugledne novine proglasile najboljom knjigom godine (*Business Week*, *Economist* i *New Statesman*). Ocije-

njena je kao djelo koje otvara nove perspektive socijalnim znanostima i stoga je dobila Europsku Nagradu Amalfi za 1998. godinu. Knjigu tvori osam poglavlja: *Smjer, Rutina, Fleksibilno, Nerazumljivo, Rizik, Radna etika, Neuspjeh, Opasna zamjenica*. Dva su glavna obilježja Sennettove knjige. Prvo, ona je nastala iz konjunkture takozvanog **novog kapitalizma** koji se oblikuje u doba informatičke tehnologije i neoliberalne globalizacije. Drugo, njezin je diskurs dobra kombinacija sociološkog i ekonomskog pristupa, što daje osobitu vrijednost utemeljenosti i činjeničnoj određenosti autorovih sudova. U Sennettovoj knjizi ima i ponešto sociološkog žurnalizma koji daje posebnu plastičnost njegovim zapažanjima o generacijskim mijenama radnih uvjeta i životnih stilova unatrag nekoliko desetljeća. Predmet je njegove analize prije svega današnje američko društvo, ali on se oslanja i na empiriju drugih visokorazvijenih društava te na taj način ocrtava paradigmatičnu razvojnu tendenciju suvremenog svijeta. Sennett polazi od teze da se u »svijetu rada« dogodila jedna specifična promjena koja je dovela do evidentne razlike između generacije »trideset slavnih godina« (kako se obično nazivaju tri desetljeća poslije drugog svjetskog rata) i generacije »novog kapitalizma« (osamdesetih i devedesetih godina). Promjena je, najkraće rečeno, sadržana u riječi **fleksibilnost**. Sennett pravi malu ali korisnu filološku digresiju i konstatira da se ta riječ u engleskom jeziku javlja u petnaestom stoljeću. Njezin je prvotni smisao povezan s jednostavnim zapažanjem koje će kasnije naj slikovitije izraziti La Fontaine: iako se stablo povija pod udarima vjetrova, njegovo se granje vraća u prvobitni položaj. Drama se ljudskih bića sastoji u tome što su prisiljena na takvo povijanje ali bez mogućnosti da se vrate u prijašnji položaj. Fleksibilnost je danas ušla u funkcionalni, kako znanstveno–akademski tako i dnevno–politički govor, a koristi se i tumači, između ostalog, kao jedan od najpo-

godnijih načina suzbijanja ili ublažavanja kapitalističke opresije. Prevladavanjem **krute birokracije** i naglašavanjem **rizika** fleksibilnost ljudima daje više slobode da urede svoj život. Dakako, bilo bi pogrešno kategorički tvrditi da »novi«, »fleksibilni« poredak jednostavno ukida pravila kakva su vladala u prošlosti. On ih zapravo nadilazi, ali istodobno donosi nove oblike nadzora koje je teško razumjeti, koji su također »nečitljivi«. »Novi je kapitalizam često nerazumljiv poredak moći«. Promjene u modernoj institucionalnoj strukturi idu ruku pod ruku s **kratkoročnim, ugovornim ili epizodičnim radom**. Korporacije su uznastojale ukloniti »slojeve birokracije« kako bi se oblikovale kao gipkije i fleksibilnije organizacije. Umjesto organizacija kao **piramida** menadžment danas zagovara i uspostavlja organizaciju kao **mrežu**. To znači da se promaknuća i otpuštanja sve manje rukovode jasnim, fiksiranim pravilima i da radni zadaci nisu više sveobuhvatno definirani. »Mreža stalno redefinira svoju strukturu«.

Fleksibilna korporacija, kažu njezini vodeći protagonisti, mora postati »arhipelagom međupovezanih aktivnosti«. Ona energično mora potiskivati **rutinu** kako iz svojih upravljačkih kanala tako i iz svakodnevnih radnih procesa. Cijelo se moderno društvo buni protiv rutine i birokratskog vremena koje paralizira rad, vladu i institucije. Na počecima industrijskog kapitalizma nije bilo samo po sebi očigledno da je rutina loša stvar. Sredinom 18. stoljeća izgledalo je da repetitivni rad može voditi u dva smjera: **pozitivnom** (plodonosnom) i **destruktivnom**. Pozitivna strana rutine opisana je u Diderotovoj **Enciklopediji**, a negativna (destruktivna) u Smithovom **Bogatstvu naroda**. Diderot je smatrao da je rutinski rad dobar kao i svaki drugi oblik učenja ponavljanjem. Rutinski je rad zapravo shvaćan kao »neophodan učitelj«. Za Smitha pak rutina umrtvljuje duh. Ona je protivna ljudskoj razmjenskoj sklonosti i samim time

stvara nesretne karaktere. Razumije se da današnje društvo stoji na Smithovoj strani. Smatra se da rutina degradira ličnost i da je izvor mentalne ignorancije. Rutinskom je radniku uskraćena bilo kakva šira vizija drugačije budućnosti, on je lišen znanja o načinima promjene svoga stanja. Fleksibilnost ga čini pokretljivijim i daje mu bujicu neposrednih poticaja za promjenu vlastitog položaja.

No ta stvarna mogućnost ovisi i o stvarnoj distribuciji **društvene moći**, koju euforija fleksibilnosti najčešće zaboravlja. Sennett drži da se sustav moći koji se oblikuje u modernim oblicima fleksibilnosti sastoji od triju elemenata: **diskontinuirane reinvenicije institucija, fleksibilne specijalizacije proizvodnje i koncentracije moći bez centralizacije**. Za razliku od kontinuiranih promjena u vremenu, fleksibilne promjene, koje lome birokratsku rutinu, uvjetuju nepovratnu i odlučnu preinaku institucija. One su **prekid kontinuiteta, diskontinuitet između sadašnjosti i prošlosti**. Fleksibilna je specijalizacija antiteza **fordističkom modelu proizvodnje**. Ona slijedi visoku tehnologiju. Zahvaljujući računaru industrijska se »mašinerija« neizbježno mora reprogramirati i prilagoditi obrascima računara. Fleksibilnoj je specijalizaciji osobito pogodovala brzina **modernih komunikacija** jer je kompanijama omogućila trenutačnu dostupnost globalnih tržišnih podataka. Taj oblik proizvodnje zahtijeva brzo donošenje odluka i iziskuje djelovanje u malim grupama. Velika birokratska piramida, svojom »papirologijom«, usporava donošenje odluka i mistificira ulogu »vrha«. Ukratko, odlučne promjene i raskidi pokazuju se kao prednost. Prakticiranje fleksibilne proizvodnje ovisi o tome kako neko društvo definira **opće dobro**. Anglo-saksonski model ne vrši gotovo nikakav politički pritisak na nejednakost dobara i više mu je stalo do pune zaposlenosti, dok je »rajnski« model osjetljiviji na redovne radnike i teško se nosi s problemom stvaranja novih radnih mjesta. »Koje zlo tole-

rirati, ovisi o tome koje dobro slijedite«. Fleksibilni poredak dovodi do nečega što zvuči kao oksimoron: koncentracije moći bez centralizacije moći. Smatra se da nova organizacija rada decentralizira moć te da se time potiskuje birokratski monstrum i kontrola spušta na niže razine organizacije. Decentraliziraju se procedure i oblikuju »arhipelazi« fleksibilne moći. No Sennett drži da moderne organizacije, koje prakticiraju »koncentraciju bez centralizacije«, karakterizira vrlo jaka i obuhvatna dominacija.

Sva ta razmatranja, bez obzira na svoju analitičku vrijednost, ne bi bila osobito inovativna da nisu povezana s tematizacijom pojma **karaktera**. To je ono do čega je Sennettu najviše stalo i zbog čega on, u sažetom obliku, poseže za brojnim povijesno–teorijskim i filozofskim reminiscencijama, koje su rijetke u sociološkim radovima takve vrste. Poziva se na Horacija prema kojemu čovjekov karakter ovisi o njegovoj povezanosti sa svijetom. Karakter se odnosi na osobna svojstva koja kod sebe najviše cijenimo i na osnovi kojih zahtijevamo da nas drugi cijene. Postavlja se, međutim, pitanje kako odlučiti o onome što za nas ima trajnu vrijednost u nemirnom (»nestrpljivom«) društvu u kojemu je fleksibilnost uvjet najpogodnijeg i kratkoročnog zadovoljavanja potreba. Razmatrajući to pitanje Sennett dolazi do konstatacije da novi kapitalizam prijete **korozijom, rastakanjem** karaktera. U prethodnim razdobljima kapitalizma **karijera** se pravila u doslovnom smislu riječi. Naime, riječ karijera označavala je **put**. Tijekom vlastita života slijedio se put koji je vodio postizanju ekonomskih svrha. U novom kapitalizmu prevladava iskustvo premicanja s mjesta na mjesto i s posla na posao. Prije su se ljudi, čak i na najnižim razinama društva, osjećali kao tvorci vlastitog života, a na tome su temeljili i osjećaj dostojanstva. Danas pak mladi Amerikanac, koji je završio barem dvije godine viših studija, može računati na to da će tijekom četrdeset godina aktivnog života

jedanaest puta promijeniti zaposlenje i najmanje tri puta obnavljati svoje obrazovanje. Prijateljstva se, ukoliko ih ima, sklapaju i raspadaju ovisno o selidbama. Nitko na dugi rok ne postaje svjedokom tuđeg života. Djeca su prepuštena sebi i pretvaraju se u skitnice. U profesionalni život njihovih roditelja uvlači se strah koji ih progoni čak i onda kad se uspiju prilagoditi. Autor je svjestan da takvo slikanje stanja može izgledati kao protuslovlje između prošlosti »koja je bila dobra i sadašnjosti koja je loša«. On otklanja tu vrstu prigovora. Napominje da američki crnci (muškarci i žene), koji potječu iz srednjih klasa, lakše dopijevaju do fleksibilnog radnog vremena nego radnici i Hispanci. Prema tome, fleksibilnost radnog vremena svojevrсна je povlastica. To je dokaz da novi kapitalizam ne proizvodi samo negativne učinke. Nije riječ o povratku na »prohujali svijet« već o tome da se spozna »kako strukturirati priču našeg današnjeg života, u kapitalizmu koji nas tjera na stalno premicanje«.

Odatle proizlazi i sve veći interes za pitanje identiteta. No ovdje nije riječ o identitetu u konjunktivnim etničkim ili kulturno-religijskim terminima, nego o identitetu koji se oblikuje u radu i spram rada. Općenito je poznato da su moderni identiteti fluidniji od kategoričnih klasičnih podjela u prošlosti. Dobra strana fluidnosti jest povećana mogućnost prilagodljivosti. Ali prilagodljivost ne rješava sve probleme osobnosti. U raznim oblicima društvenosti i društvenih veza fluidna prilagodljivost implicira osobno ponašanje koje je najprimjerenije označiti kao lakoću ili olakost. Fluidno kretanje zapravo znači da više ne postoje nikakve zapreke našem ponašanju. Ako nam stvari idu lako mi u biti postajemo slabi. Naše angažiranje u radu postaje površno, sve dotle da prestajemo shvaćati što radimo. Fleksibilnost stvara razliku između površine i dubine. Oni koji su stekli fleksibilnu subjektivnost prisiljeni su ostati na površini. Tako se fleksibilnost i fluidnost

sjedinjuju s površinskim. Površnost utječe na ljudsko socijalno samorazumijevanje. U svijetu fleksibilnosti, fluidnosti i površnosti ljudi, naravno, nastoje spoznati sebe i svijet oko sebe, pritom čak mogu posezati za klasnim razlikama i percepcijama kao oblicima dubljih razlika, ali ono što oni spoznaju ima samo časovitu i malu vrijednost. Površina je, dakle, »mutna« i u oštrom je protuslovlju s entuzijazmom svjetske poslovne, političke i ekspertsko-znanstvene elite koja raspreda i debatira u Davosu, tom već kulturnom mjestu doktrinara fleksibilizacija, globalizacije i tehnookonomskog optimizma.

Teškoća fleksibilnog poretka najrječitije se očituje u onome što danas poznajemo kao »otkriće« rizika. Što se tiče samog pojma rizika, on ima i svoju povijest. Potječe iz talijanske renesanse i znači »usuditi se«, »odvažiti se« (*risicare*). To izvorno značenje pojma sugerira stav hrabrosti i povjerenja. Podsjeća i na »iskušavanje sudbine« u grčkoj tragediji. U starorimsko doba vjerovalo se da Fortuna, božica sreće, upravlja svakim »bacanjem kocke« u doslovnom i metaforičkom smislu. U suvremenom društvu rizik je bitno vezan za kretanje, premicanje s jednog položaja na drugi. Postoje već brojne sociološke studije o mrežnoj mobilnosti, koje rizik sagledavaju u sklopu novog tipa organizacije. Osobe koje se predstavljaju novom poslodavcu ili radnoj grupi nastoje ostaviti dojam privlačnosti i korisnosti. Rizik implicira više od puke sreće. U kompetitivnom se prostoru događa to da oni koji uspiju naglo idu naprijed, dok »masa gubitnika međusobno dijeli mrvice«. Fleksibilnost je ključni element koji omogućuje stvaranje takvog, rizikom prožetog tržišta. »Fleksibilnost je nejednakost na prostoru gdje svi žele biti jednaki«. Iako većina ljudi prema riziku gaji prirodnu averziju, Sennett ističe da sučeljavanje s rizikom nije više svojstveno samo kapitalistima ili iznimno odvažnim osobama. Rizik je izgleda postao nužnost koju mase iskkušavaju u svakodnevnom životu. Zbog ne-

postojanosti fleksibilnih organizacija radnici ga stalno iskušavaju u svome radu. Sennett navodi Ulricha Becka koji je konstatirao da je društvena proizvodnja dobara u razvijenom društvu popraćena društvenom proizvodnjom rizika. No nisu svi jednako spremni da se neprestano sučeljavaju s udarima Gospođe Fortune. Nisu svi sposobni za poziv kapitaliste. Manjkavost se sadašnjeg sustava sastoji u tome što on prekomjerno širi područje rizika a da pritom ne proširuje područje profita. U današnjoj se »igri na sreću« najčešće događa to da jedan jedini dobitnik odnosi cijeli ulog. Događa se ono što Sennett određuje kao zbrku između najamništva i acionarstva. Akcionar je ključna figura cijele igre.

Sve te promjene utječu na oblikovanje novog tipa radne etike, a izražavaju se i u onome što Sennett određuje kao moć bez autoriteta. Radna etika spada u ona područja iskustva koja trpe najveće izazove. Ona, u uobičajenom smislu riječi, znači samodiscipliniranu upotrebu vremena i naglašeni vrijednosni odnos prema očekivanoj nagradi. Moderna se radna etika usredotočuje na timski rad. Ona zagovara osjetljivost prema drugima. Nalaže nam da budemo dobri slušatelji i kooperativni akteri. Timski rad iziskuje timsku prilagodljivost okolnostima i oblikuje radnu etiku koja slijedi fleksibilnu političku ekonomiju. Postoji, međutim, i druga strana te formule. Po svom psihološkom profilu moderni menadžment razvija radnu etiku koja ostaje na površini iskustva. Timski je rad grupna praksa »obeznačujuće površnosti«. Moderni oblici timskoga rada u mnogome su suprotnost radnoj etici kakvu je deskribirao Max Weber. Bitan se odmak dogodio i u odnosu na generaciju Waltera Lippmanna koji je uoči drugog svjetskog rata objavio knjigu *Drift and Mastery*. Lippmannova je generacija vjerovala da se nalazi na početku novog doba znanosti i kapitalizma. Smatrala je da istinska upotreba znanosti, tehničkih umijeća i profesionalnih znanja

ljudima može pomoći u oblikovanju sigurnih osobnih karijera i čvrstog nadzora nad vlastitim životima. Ta Lippmannova privrženost znanosti, kao ključu osobnog probitka, bila je na crti tadašnjih progresista u Americi, Fabijanskih socijalista (Sidny i Beatrice Webb) u V. Britaniji, Leona Bluma u Francuskoj itd. Ali današnji kapitalizam funkcionira na drugačijim proizvodnim načelima. Kratkoročno, fleksibilno vrijeme po svemu sudeći okončava »priču« o pojedinačnim radnicima, o tradicionalnom tipu karijere. Kao etika grupe suprotstavljene pojedincu, timski rad više naglašava uzajamnu odgovornost nego osobnu vrijednost. Timsko je vrijeme fleksibilno (*flextime*) i usmjereno na kratkoročne zadatke, za razliku od prošlih oblika radne etike koji su računali na desetljeća čekanja. Moderna komunikacijska tehnologija ubrzava procese suradnje. Problem je u tome što informacijska razmjena teži nekoj vrsti samodostatnosti pa medijska industrija povratno stvara želju za neposrednom komunikacijom (»komunikacija licem u lice«). Izgleda kao da subjekt tradicionalne radne etike traži svoje mjesto u okolnostima fleksibilne ekipne komunikacije.

Tu se javlja i pitanje »moći bez autoriteta«. U fleksibilnoj organizaciji poslodavac se pretvorio u lidera (»najpakosniju riječ modernog menadžmenta«). Radi se samo u ekipi, autoritet više ne pripada nikome. Nitko više ne preuzima odgovornost moći koju stvarno provodi. »Ljudi moraju shvatiti da smo svi privremeni radnici, da smo žrtve različitih vremena i mjesta« – tako glasi jedno od tipičnih objašnjenja kojim se opravdava val otpuštanja s posla. Drugim riječima, ako su svi žrtve, nitko više nije odgovoran. Ta je »fikcija« u stvarnosti vrlo učinkovita. Ona ljude nagoni da više rade i istodobno oduzima legitimnost njihovim potrebama i željama. Zahtjev za povećanjem ili popuštanjem pritisaka na rast produktivnosti doživljava se kao pomanjkanje »duha ekipe«. Ukratko, poslodavac, »najpreprede-

nija mušica koja se javlja na stranicama knjige«, očituje se kao majstor umijeća moći za koju ne mora polagati račune.

Ta igra »moći bez autoriteta« stvara novi tip karaktera. Umjesto »vođenog čovjeka« javlja se **ironični čovjek**. Sennett se poziva na stav Richarda Rortyja da je ironija stanje duha u kojemu »ljudi više nisu sposobni sebe uzimati ozbiljno jer su svjesni da izrazi kojima se opisuju trpe stalnu promjenu, svjesni kontingentnosti i krhkosti svoga vokabulara pa, prema tome, i svoga sebstva«. Ironični pogled na vlastitost logična je konzekvencija života u fleksibilnom vremenu, bez standarda autoriteta i odgovornosti. Na pretpostavka ironije društvo se ne može oblikovati na koherentan način. Nemoguće je zamisliti kulturu koja svoju mladež socijalizira tako što joj stalno nameće sumnju u proces socijalizacije. Ironija, osim toga, ne potiče ljude da se suprotstave moći. Prema tome, **ironični karakter** u modernom svijetu postaje samorazoran. Ako se sve zbiva u znaku uvjerenja da ništa nije postojano tada ljudi zaključuju da ništa nije realno, da su potrebe nesupstancijalne. Nema više autoriteta koji bi priznao njihovu valjanost, ironija nas udaljuje od »herojskog karaktera«. Odnosi moći sadržani u timskome radu, moći koja se provodi bez zahtjeva za autoritetom, udaljuje nas od etike samoodgovornosti koja je obilježavala staru svjetovnoasketsku radnu etiku. Sennett se čuva vrijednosnih izraza iz kojih bi se moglo zaključiti da on pati od nostalgije za starom radnom etikom. On je tematizira zbog toga kako bi što jasnije oslikao značajke radne etike u doba novog kapitalizma s kojim se valja nositi kao i s klasičnim kapitalizmom. Priпада među one koji drže da se s problemima novog kapitalizma valja prije svega sučeljavati na mjestima gdje on djeluje. Napominje da se moderne korporacije hvale kako su slobodne od determinanti svoga smještaja. Tvornica može biti u Mexicu, ured u Bombayu, medijski centar na Manhattanu, i svi se ti punktovi oči-

tuju kao »čvorovi globalne mreže«. Ako države, zajednice ili nacije, zbog zaštite svoga suvereniteta, nametnu poreze ili druge restriktivne mjere, korporacije mogu pronaći druge »otoke« svoje globalne mreže: tvornicu mogu premjestiti u Kanadu, ured u Boston itd. Pa ipak, već postoje naznake da ekonomija nije, kao što se tvrdi, ravnodušna na pitanje lokacije. Primjerice, Jugoistočna Azija, kao »najfleksibilnije radno tržište na svijetu«, pokazuje da lokalna **socijalna i kulturna geografija** značajno utječe na posebne investicijske odluke. »Mjesto ima moć i ona može ograničavati novi kapitalizam«. Na neke strukturalne aspekte novog kapitalizma kao što je, primjerice, diskontinuirana reinvecija, može se djelotvorno utjecati i izvana jer su povezani sa svjetskim spletom institucija. No ono što se zbiva iznutra postaje sve važnije. Mjesto je prostor politike. Ono je poprište zajednice. Zajednica evocira socijalne i osobne dimenzije mjesta. Čim ljudi upotrijebe zamjenicu »mi« mjesto postaje zajednicom. Nacija konstituira zajednicu kada se uvriježene vrijednosti i vjerovanja pretvore u konkretnu, svakodnevnu praksu. Rousseau je, kaže Sennett, bio prvi moderni pisac koji je shvatio koliko je djelovanje politike duboko utemeljeno na tim ritualima svakodnevnog života, koliko politika ovisi o zajedničkome »mi«. Jedna od neočekivanih konzekvencija modernog kapitalizma sastoji se u tome da je on osnažio vrijednost mjesta, probudio osjećaj za zajednicu. Neizvjesnosti fleksibilnosti, odsutnost duboko ukorijenjenog povjerenja i suglasja, površnost timskoga rada – sve su to faktori koji pojačavaju osjećaj i želju za zajednicom. **Komunitarizam** kao pokret nastaje upravo iz tih pretpostavki. Njegova su glavna uporišta sadržana u riječima »povjerenje«, »uzajamna odgovornost« i »suglasje«. On naglašava čvrste moralne standarde, traži od pojedinaца da se žrtvuju za druge, poziva ljude da se pokoravaju zajedničkim standardima jer samo tako ostvaruju uzajamnu po-

vezanost i emocionalni procvat, koje ne mogu iskusiti kao izolirani pojedinci. Komunitarizam je, međutim, vrlo sumnjiv put do povjerenja ili suglasja. On prena- glašava **jedinstvo** kao izvorište snažne za- jednice i nameće pogrešno, prijeteće uvje- renje da sukobi u zajednici ugrožavaju društvene veze. Stoga Sennett upozorava da zamjenica »mi« implicira dosta opasan sadržaj. Ona se koristi kao izraz samo- zaštite, ali njezin je smisao defanzivan i praktički se može očitovati kao odbijanje imigranata i drugih »autsajdera«. To fik- tivno »mi« stvara iluziju zajedničkog ži- vota i obrane od novih oblika kapitaliz-

ma, uključujući i njegovu planetarno-mi- gracijsku dimenziju. Sennett je eksplicit- no protiv te komunitarne iluzije, ali priz- naje da ne može ponuditi apodiktičko rje- šenje koje bi nadilazilo kako fleksibilnu površnost tako i komunitarnu zatvore- nost. »Ja jednostavno ne znam koji bi po- litički program slijedio iz tih urođenih potreba. Ali znam da poredak koji ljud- skim bićima ne nudi duboke razloge za međusobno uvažavanje ne može dugo očuvati svoju legitimnost«.

Rade Kalanj